

**МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЇ
«КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В МОДЕРНУ І
ПОСТМОДЕРНУ ЕПОХУ: ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ
Й ПОЛІТИЧНІ РЕАЛІЇ»
(жовтень 2009 р.)**

УДК 94(477) «1905/1916» +329.73(477)+323.17(477)

**РОЗВИТОК «НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОЕКТІВ» В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ**

Венгерська В.О. (Житомир)

У статті на основі архівних джерел та періодичних видань 1913-1916 рр. розглядаються проблеми українського, єврейського та польського національних проектів, які розвивались на тлі формування російського. Їх розвиток запропоновано розглянути як процес постійної взаємодії, культурних і політичних взаємовпливів. Зосереджено увагу на співвідношенні консервативної, ліберально-демократичної та національно-демократичної складової процесу. Основна увага сконцентрована на особливостях національної політики в умовах «передчуття» та у часи Великої війни.

Ключові слова: „національні проекти”, національна політика, українські губернії Російської імперії, Велика війна.

XIX ст. увійшло в історію як доба націоналізму. Творення націй в імперіях неможливо розглядати як самодостатній, наперед визначений процес, в якому кожна нація формується «окремо». Його потрібно досліджувати як серію взаємодій між різними «національними проектами», які перебували у стадії формування та розвитку.

Варто зазначити, що в Україні останніх двох десятиліть процес формування націй (в першу чергу, української) в офіційній історіографії розглядається винятково в рамках національної парадигми, фактично йдеться про розширений коментар існуючих вже понад століття ідеологічних форм «національного відродження», «пробудження нації», побутуючих з кінця XIX – початку XX ст. При цьому нові дослідження спираються на вкрай вузьку архівну базу. Саме на ці слабкі місця вітчизняної історіографії звернули увагу в своїх дослідженнях Н. Яковенко [19] та Г. Касьянов [8].

Разом з тим, можемо стверджувати, що нове прочитання вже існуючих документів і пошук раніше не відкритих, дозволяють поглянути на процес творення (конструювання) «національних проектів» саме із зазначеної ретроспективи: як на процес постійної взаємодії, культурних, політичних та ідеологічних взаємовпливів.

Хронологічні рамки запропонованого матеріалу обмежуються періодом з початку російської революції 1905 р. до першого періоду Великої війни, як доби, протягом якої особливо активізувались націотворчі процеси завдяки хоч і поміркованій, але все ж модернізації політичної системи Російської імперії.

Головними завданнями запропонованого матеріалу є дослідження окремих особливостей формувань модерних національних проектів в умовах розвитку парламентаризму, спираючись в значній мірі на матеріали фондів губернських жандармських управлінь. Увага, в основному, зосереджена на поліетнічних південних губерніях України та Слобожанщині. В своїх попередніх публікаціях автор розглядала різні складові процеси націотворення з врахуванням специфіки інших українських регіонів.

В останні роки з'явилися цікаві дослідження особливостей національної політики Російської імперії напередодні її руйнації. Серед істориків, які не поділяють точку зору більшості представників національних історіографій щодо віктимізації національних історій, варто виділити О.І. Міллера. На його думку, в умовах Російської імперії стосунки між владою та представниками різних етноконфесійних груп не вибудовувались виключно за схемою: імперія-гнобитель – українці, (євреї, поляки...), причому останні виключно в ролі жертв. Цей дослідник доводить правомірність думки, що вони не були лише пасивними жертвами, а виступали й повноправними акторами історії. В його дослідженнях наголошується на тому, що Російська імперія, певною мірою, «провалила» єврейське питання, оскільки влада не змогла з користю для себе використати єврейський ресурс. Подібна доля, на його думку, спіткала і російський проект в період, який запропонований для розгляду [9].

Специфіка Росії полягала у тому, що у випадку так званого спадку Речі Посполитої, окрім українського селянства Правобережної України,

вона отримала чисельне польське (частково полонізоване, в значній мірі, шляхетське) та єврейське населення. Мешкали вони, в переважній більшості, на Правобережжі, яке входило в межу осілости євреїв. До середини XIX ст. на теренах імперії, в основному в українських губерніях, була сконцентрована майже половина світового єврейства. В суспільній свідомості євреї асоціювались, в першу чергу, з «іновірцями», і вже цей факт відносив їх до категорії «чужих», інших. Провести паралель між «іншим» та «ворогом» було досить нескладно, що періодично і використовувалось окремими представниками правомонархічних сил. Оскільки проблема національної ідентифікації в Росії на той час лишалась відкритою, влада, перебуваючи перед дилемою національної та династійної відданості, взяла на озброєння уварівський триєдиний принцип – «православ'я, самодержавство, народність», в якому віросповіданню належало помітне місце. Досить часто у владних постановках, документах та публікаціях використовувався термін «християнське» населення. Навернення в православ'я відкривало перед євреями широкі перспективи, особливо в плані побудови кар'єри та бізнесу. Приймаючи православну віру, «вихрести» фактично ставали «своїми». В цьому контексті варто пригадати постать М.В. Юзефовича, сумнозвісного співавтора тексту Ємського указу та одночасно, людину яка стала організатором першої публічної бібліотеки у Києві, тривалий час очолювала Київську археографічну комісію та до ліквідації Кирило-Мефодіївського товариства позиціонувала себе як «українофіл». В історичному архіві Києва зберігається особистий фонд М. Юзефовича [11]. Навіть простий перелік осіб, з якими активно листувався останній, вражає. Це і брат О.С. Пушкіна Лев; наявні чисельні листи від видатного французького письменника Оноре де Бальзака, М. Чайковського (Садик-Паші) – людини, якій належить один з найбільш цікавих козацьких проектів часів Кримської війни; листи польського письменника Грабовського (нагадаємо, що саме його Юзефович назвав «автором українства») та ін.

Слід зазначити, що в російському суспільстві, власне як і у владному середовищі, сприйняття євреїв не було виключно негативним. Скажімо, серед російських чиновників найвищого рангу, особливо прихильним ставленням до євреїв відзначалась позиція прем'єр-міністра Російської імперії 1891-1906 рр., графа С.Ю. Вітте, який усвідомлював важливість використання інтелектуального єврейського потенціалу та матеріально-фінансових ресурсів. Його позиція відображена у наступному вислові: «Ми не можемо потопити всіх євреїв в Чорному морі! І, оскільки вони складають частину населення Російської імперії та належать до числа російських підлеглих, – будь-які обмеження, які не мають

жодного практичного результату, тільки шкідливі, оскільки викликають роздратування проти влади з боку цілого народу, розумного, талановитого та міцного своїм економічним становищем» [3, с.127].

Представники таких найбагатших єврейських родин як Бродські, Гальперіни, Гінзбурги прославилися своїми меценатськими проектами, зокрема в Києві, Харкові та інших містах, залишивши по собі добру пам'ять.

Як засвідчувала загальнополітична ситуація, влада адекватно оцінювала гостроту національних проблем. Не випадково, на початку революції 1905-1907 рр., з проголошенням Маніфесту 17 жовтня, вибір було зроблено на користь виборчого закону, який дозволяв представникам всіх так званих національних околиць та груп обирати своїх представників до парламенту. В результаті проведення виборів до I Державної думи, найчисельніше представництво (після росіян) мали поляки, які сформували власну фракцію під назвою «Польське коло». Відстоювати українські інтереси в законодавчому органі було доручено 45 представникам. Євреї змогли провести до парламенту 12 депутатів [1, с.132]. Подібна їхня кількість була значним досягненням ліберально-демократичних сил, оскільки, як відомо, представники лівих та крайніх правих політичних партій вибори бойкотували.

Прихід нового уряду на чолі зі П.А. Столипіним, який замінив на цій посаді ліберального С.Ю. Вітте, пов'язаний з так званим третьочервневим державним переворотом. Недовгий період лібералізації змінився встановленням політичної реакції. Основним наслідком зміни політичної орієнтації став кардинальний перегляд виборчого законодавства, в результаті чого була скорочена кількість українського та єврейського представництва. Розмір польського також було зменшено, але не настільки, щоб стати критичним. Це дозволило «Польському колу» відстоювати національні інтереси у всіх чотирьох думах до 1917 р.

На час роботи III Думи припадає чергова антиєврейська істерія, спричинена представниками російських правих монархічних організацій. В умовах загострення зовнішньополітичної ситуації напередодні війни, справа пошуку внутрішніх ворогів набула особливої актуальності. Оскільки це вже майже увійшло в традицію, саме євреї стали подібним «цапом-відбувайлом». В чорносотенній пресі, у виступах правомонархічних депутатів з особливим ентузіазмом була підхоплена ідея ритуального вбивства православного хлопчика Андрія Ющинського прикажчиком київського цегельного заводу М. Бейлісом. Справа набула широкого розголосу по всьому світу. Її завершення було досить промовистим. Хоча слідство і тривало протягом 2 років, а склад присяжних для сучасників здавався занадто слабким для прийняття відповідального

рішення (більшість склали малоосвічені селяни Київської губернії та декілька дрібних чиновників та міщан), суд змушений був винести виправдальний вирок. Варто при цьому зазначити, що голосування було 6 – «за», 6 – «проти». [10, с.85], що дозволило зняти звинувачення. Таке рішення схвально зустріли не лише представники єврейських громад, а й прогресивно налаштована громадськість в імперії та за її межами. Одним з найбільш помітних наслідків справи Бейліса стала надзвичайна активізація діяльності сіоністських організацій в українських губерніях. Сіонізм виник в середовищі європейських євреїв як своєрідний виклик посиленню антисемітизму в кінці XIX ст. Основна ідея цього національного руху полягала в необхідності створення єврейської держави на території Палестини. Були й інші течії, такі як територіалізм, прибічники якого не наполягали на тому, щоб створювати державу виключно в Палестині. Як можливі варіанти розглядалися Канада, Австралія, Кенія та Лівія.

В фонді помічника керівника Державного жандармського управління в Херсоні міститься характеристика всіх національних рухів та партій які протягом 1913-1914 рр. були представлені в місті. Найбільшу активність, за спостереженням жандармів, проявляли сіоністи-територіалісти. В документі згадувалось про організацію лекцій з ініціативи відомого херсонського діяча Шльоми Невельштейна, присвячених діяльності Теодора Герцеля. Зазначимо, що саме він вважається засновником та ідеологом політичного сіонізму. Далі йшлося про отримання одним із членів організації сіоністських марок з-за кордону та відкритих листів для розповсюдження на користь національного фонду. Від херсонського осередку на Віденський конгрес сіоністів в серпні 1913 р. було делеговано вже згадуваного Шльому Невельштейна. На кінець року представники організації провели збір коштів на користь загального сіоністського фонду, а також для створення університету в Палестині. Особливі урочистості були влаштовані з приводу винесення виправданого вироку у справі Бейліса, одразу організували збір коштів на підтримку його родини, яка планувала емігрувати [12, с.8]. Хоча кагальна система на той час була практично зруйнована, в цьому конкретному випадку євреї Херсона демонстрували свою традиційну єдність та прагнення спільно вирішувати проблеми не лише своєї громади, а й інших одновірців. У жандармському звіті паралельно наводилась інформація про періодичні видання Херсону.

Особливо хотілось би наголосити на цій складовій звіту, оскільки саме газети, преса стали важливими елементами поширення національних ідей. Г. Касьянов [7, с.240] наводить вислів Б. Шейфера (Shafer B.) щодо взаємозалежності промислового перевороту та перетворенню газет на предмет «масового споживання». Саме

цей фактор, на думку дослідника, створив передумови для масової індоктринації будь-якими ідеями, і в не останню чергу – націоналістичними. Жандармські чиновники, скоріше за все, інтуїтивно вбачали в пресі певну небезпеку, тому й зосереджували увагу і на цій складовій національного життя.

Переважаюча більшість видавців Херсону були євреями (газети «Юг», «Херсонская почта», «Херсонские новости» – відповідно Б. Епштейн, С. Рабінович, Ш. Прут). З наведеного переліку Ш. Прут та Б. Епштейн, як зазначалось, «з переконаннями соціалістичних партій» [12, с.9]. Значна кількість херсонських євреїв входила до складу загальноросійських партій соціалістично-революціонерів, РСДРП. Суто єврейські, соціалістичні за змістом діяльності, такі як Бунд, Поалей-Ціон напередодні війни не були зареєстровані в місті. Як вже зазначалось, активність проявляли лише сіоністи. Пожвавлення сіоністського руху напередодні війни було досить симптоматичним, оскільки у цьому випадку йшлося не про сепаратизм, а про відсутність бажання пов'язувати своє національно-державне майбутнє з майбутнім імперії у будь-якому вигляді.

Характеристика польського руху стосувалась лише діяльності місцевої римо-католицької благодійної організації. До її складу, як зазначалось в документі, входила вся місцева польська інтелігенція, найбільшу активність в середовищі якої проявляли панянки. Наголошувалось, що діяльність носила виключно благодійний характер, до політичного життя країни поляки цікавості не проявляли [12, с.10].

Розглядаючи українську складову життя міста в якості активних громадських діячів, в першу чергу, називались службовці земської управи. Окрім, зрозуміло, керівників, які мали «переконання монархічних партій», йшлося про голову губерньського земства П.Д. Горича, та голову Херсонської повітової управи О.Г. Фальца. Представники так званої «середньої ланки» були палкими прихильниками створення «українського союзу» та втілення в життя ідеї ведення судочинства та діловодства українською мовою у закладах, які розташовані в місцевостях, населених українським народом. Формулювання, як бачимо, були досить не чіткими, складно зрозуміти, про яку саме організацію писали жандармські чиновники у своєму звіті. Подаючи характеристику українських видань, які поширювались в місті та губернії, згадувалось про газетний кіоск Петровської, до якого надходили газети, що видавались у Києві – «Маяк», «Рада», та харківська «Дніпровська хвиля». Кількість примірників цих видань не перевищували 5 екземплярів кожен. Зрозуміло, що подібне число не могло претендувати на «масовість», та впливати на свідомість значної кількості міщан. В документі містилось і наступне зауваження: «українська група в цілому

чуйно ставиться до питань зовнішньої політики Росії та Австро-Угорщини» [12, с.11].

З початком війни влада ретельніше відстежувала політичні настрої населення імперії. В жандармських документах зустрічаємо щомісяч¹, другі вважались потенційними зрадниками. Власне як і євреї, оскільки всі перебували у стані двох ворогуючих таборів – Російської та Австро-Угорської імперій. Загальні настрої, як владні так і суспільні, знайшли відображення в офіційних документах та донесеннях представників жандармських управлінь, інших офіційних установ Російської імперії. Ідея сприйняття «українства як прагнення до автономії» [15, с.66] набула популярності у владному середовищі, оскільки його посилення, гіпотетично, могло загрожувати цілісності імперії. У зв'язку із цим, директор департаменту поліції розіслав в усі регіони записки з вимогою надати максимально загальну та широку характеристику українського руху.

Існувала ще одна причина, яка не в останню чергу підштовхувала жандармських чиновників до більш рішучих кроків. Нею стали заяви представників крайніх правих організацій, діяльність яких в умовах війни особливо активізувалась. Так, в міністерство внутрішніх справ надійшло звернення від членів Всеросійського національного союзу про так звану «мазепинську загрозу». В документі зазначалось, що цей рух переслідує виключно політичну мету – «відторгнення від Росії найбільш багатой її області». Представники руху, як зазначалось, «працюють над знищенням в широких народних прошарках російського національного почуття» [16, с.3-5]. Схожа заява надійшла і від Санкт-петербурзького відділу Всеросійського національного союзу [16, с.6]. Не відставали від своїх колег і київські монархісти. В справі міститься донесення директору департаменту поліції щодо реагування на звернення членів київського «Клубу російських націоналістів», який відзначався особливо крайніми поглядами. Представники клубу підготували розгорнуту записку, яка стала узагальненням всього матеріалу, що з'являвся у друці протягом декількох років напередодні війни. Автори цього документу, наголошували, що з 1905 р. український сепаративний рух йшов повільним, але вірним шляхом, проводячи українські тенденції в легальних формах. На думку дописувачів, влада припустилась декількох помилок, серед яких: надання дозволів на відкриття українських клубів, видання української літератури, газет, відкриття читалень, друка-

ні звіти про «стан та напрямок думок», але детальніше ми зупинимось на аналізі подібних документів пізніше. В найгіршій ситуації опинились українці та поляки. Перші стали «мазепинцями»

рень, розвиток українського театру. Критикувалась також відсутність протидії з боку влади спробі організувати в Державній думі українську фракцію. Факт переїзду зі Львова, та можливість співпраці М.С. Грушевського з поляками, членами «Союзу автономістів-федералістів» під час функціонування II Думи, поруч з іншими причинами, віднесли до значних владних прорахунків. Київські націоналісти звертали особливу увагу на тісну взаємодію між українськими та польським діячами, що знайшло відображення у появі відкритого заклику петербурзького органу «Польського кола» – «Dzennik» до братнього союзу з 30-мільйонним українським народом. Саме на сторінках цього органу особливо активно обговорювались проблеми розв'язання холмського питання на нових умовах. Особливе обурення членів чорносотенного клубу викликала публікація матеріалів у згаданій газеті, в яких наголошувалось, що без відродження в національному сенсі автономної України, автономія Польщі в Російській державі, є неминучою утопією. Автори звернення наголошували на існуванні, як зазначалось «симпатії» закордонних українців до Австрії та ненависть до Росії, яка проявлялась в бажанні відділитися від останньої. На всі названі аргументи було «своєчасно наголошено», для того, щоб місцева адміністрація звернула увагу на сепаратистський характер культурно-економічного «захоплення» Українського півдня Росії. Тривала відсутність тиску на український рух з боку адміністрації призвела до того, що суспільство не лише розділилось на два ворогуючі табори, але вступило у відверту та небезпечну для держави боротьбу, яка інтенсивно підтримувалася пресою. Підсумовуючи, автори записки наголосили, що частина суспільства, яка підтримувала ідею неподільності та єдності Росії, передбачаючи активні виступи з боку сепаратистів у дні ювілею Тараса Шевченка, звернулись до Міністерства внутрішніх справ з досить виразною телеграмою, вимагаючи захисту в більш реальній формі. Завершувався документ наступною фразою: «Подальше спостереження за українських рухом продовжується» [16, с.53].

До складу націоналістичних організацій входили надзвичайно впливові в імперії особи. Їх думки не могли бути проігноровані представниками влади. Хоча, відстежуючи тексти листування жандармських чиновників, різноманітні вказівки, інформацію щодо окремих громадських діячів, або пересічних громадян, які з різних причин потрапляли у поле зору органів, можемо стверджувати, що такого рівня занепокоєння та категоричності в оцінках в них не спостерігалось.

¹ З приводу правомірності використання цього терміну, надзвичайно цікаве зауваження, свого часу, висловив М.Грушевський: «... взагалі немає нічого необгрунтованішого, ніж нав'язувати сучасному українству в патрони саме Мазепу... Послідовні представники національної української ідеї мають надто мало спільного з цією історичною постаттю» [5,422-423]

Ще з початку революції в 1905 р., значна кількість ліберальних українських діячів пов'язали свої політичні сподівання із загально-російською партією конституційних демократів (кадетів). Саме за списками цієї політичної сили вони, в основному, і пройшли до складу парламенту першого скликання. Окремі депутати-євреї також потрапляли до Думи за списками кадетської партії. В серпні 1915 р. в Державній думі створили Прогресивний блок, до складу якого увійшли як так звані прогресивні націоналісти на чолі із В. Шульгіним, так і октябристи, які перебували на центристських позиціях на чолі із С. Шидловським, а також фракція кадетів. Члени блоку висували вимогу створення «уряду довіри». Щодо окремих національних питань, в програмі об'єднання йшлося про необхідність відміни обмежень у правах євреїв, зокрема, подальших кроків щодо зняття межі осілої, полегшення доступу до середніх та вищих навчальних закладів та скасування утисків у виборі професій.

Війна внесла певні корективи щодо можливостей пошуку компромісів, в тому числі національних та політичних. В цьому плані досить промовистими стали чисельні звернення з боку українських поміркованих діячів до лідерів думських фракцій та блоків. В лютому 1914 р., напередодні святкування 100-річного ювілею Тараса Шевченка, відбулись жваві дебати з приводу запитів щодо заборони вшановувати пам'ять поета. Так, представники фракції трудовиків заявляли про своє обурення подібними заборонами. Лідер кадетської партії П.М. Мілюков наголосив, що український рух існує і зупинити його неможливо. Головна проблема для російської влади, на його думку, полягала в тому, кого саме вона хотіла бачити в цьому рухові – друга або ворога? Політик був переконаний, що своїми недолугими діями влада лише підштовхувала українців в обійми сепаратизму [15, с.66].

Початок війни призвів до поживлення в українському інтелектуальному та партійному середовищі, потягнувши за собою чисельні розколи та непорозуміння. Оскільки ця проблема виходить за межі запропонованого матеріалу, зупинимось лише на окремих малодосліджених проявах ідеологічного урізноманітнення в українському політичному середовищі. Так, в Харкові восени 1914 р. з'явилась молодіжна організація, члени якої, на відміну від більшості соціалістичних, або напівсоціалістичних угруповань, поділяли консервативні цінності з відвертим ліберальним «присмаком». Об'єднання отримало назву «Українське національне коло». В ті часи проблема власності на «бренд» ще не набула актуальності, згадок щодо претензій з боку поляків з приводу цієї назви в опрацьованих матеріалах не зустрічалося.

В програмному документі українського кола наголошувалося: «Демократизм», який з

хамством нашим зрісся не виведе із хащі на «узлісся», тобто відсталість, інертність та слюнявство – це основні обличчя українського соціалізму» [17, с.1]. Основними принципами створення згаданої структури називались націоналізм та шляхетність. «Націонал-демократизму з його соціалістичними придатками ми протиставимо націонал-аристократизм» [17, с.2]. Саме ця апеляція до аристократизму і була, фактично, однією з головних консервативних рис кола. Інші складові за духом та змістом ближчі до ліберальних та навіть соціалістичних базових ідей, не дивлячись на бажання авторів програми відгородитись від цієї доктрини.

Головними завданнями для подолання названих вад в українському русі, та наближення цілей організації до загальнонародських, загально-демократичних стандартів і цінностей, стало висунення наступних вимог:

1. Знищення будь-яких релігійних та національних обмежень для християн, магометан та караїмів. Подібна вимога була досить несподівана для консервативної організації. Так само, як і в цілому для українського руху, але не для харків'ян, оскільки в місті мирно співіснували представники всіх названих конфесій.
2. Знищення межі єврейської осілої та дозвіл євреям мати дрібну земельну власність;
3. Свобода віри, совісті, слова та друку;
4. Свобода зборів, якщо вони не мають анархічних завдань;

Про українську специфіку свідчили наступні пункти:

5. Допущення української мови в школи, суди, церкву;
6. Виконання військової повинності в рідній губернії.

Найбільш цікавою національно-економічною вимогою, на нашу думку, стала наступна:

7. Витрата податків з України на її потреби [17, с.2зв., 3]. Саме ця вимога дещо випадала із традиційних, які раніше висувались українськими організаціями. Але абсолютно логічно вписувалась у поширені в той час завдяки працям відомого німецького мислителя та громадського діяча Ф. Ліста ідеї захисту національної економіки, трактуванню націоналізму в його політико-економічних аспектах як базової доктрини модернізації.

З кожним місяцем війни в Росії загострювалась внутрішньополітична ситуація. Стурбованість влади знайшла відображення в документі, який було розіслано до губернських жандармських управлінь [18, с.4-6]. Його датовано кінцем жовтня 1915 р. Всі керівники управлінь отримали телеграму із Петрограду з наказом скласти доповідну записку з характеристикою загального стану думок та ситуації довкола цього. Перелік питань був досить широким, але якщо говорити про ранжування за важливістю, то справед-

ливості заради слід відмітити, що на першому місці стояли не національні питання, але їх присутність була неодмінною. Петербурзьке керівництво цікавилось станом та напрямком думок в селянському та робітничому середовищі, їх ставленням до німецького населення (мова йшла про німецьких колоністів в тих місцевостях, де існували землеробські колонії, в основному, це Правобережна та Південна Україна). Наступним об'єктом особливої цікавості були земства, а також інші органи місцевого самоврядування. Не залишились поза увагою питання існування/відсутності впливу різноманітних товариств та союзів. Вимагалось проаналізувати настрої педагогічного персоналу. Сьомим за переліком було питання ставлення суспільства до євреїв у зв'язку із розширенням межі осілости, наскільки це позначилось на змінах у місцевому житті. Значимо, що з часу революції 1905 р., в Росії досить поширеним стереотипом став факт домінування в лівих соціалістичних партіях євреїв. Тому жандармське керівництво наполягало на отриманні інформації щодо ступеня похваллення активності лівих елементів з їх появою. Надзвичайно цікавою, як на нашу думку, була відповідь керівника жандармського управління Одеси [18, с.7-16, 31-32].

В Одесі ще з початку XIX ст. видавцями періодичних видань залишались євреї. Подібний стан речей був характерним і для інших українських міст, на що вже зверталась увага. Не дивлячись на відсутність масового характеру преси, влада усвідомлювали важливість контролю за нею. У звіті наголошувалось, що «преса, хоча і перебувала в основному в єврейських руках, внаслідок військово-цензурних умов, стала поміркованою» [18, с.9]. Статті «більш лівого спрямування» були передруком із столичних видань. Зверталась увага на заснування нових часописів: органу місцевого осередку партії прогресистів – «Одесский листок», розрахованого «на маси» часопису «Маленький одесский листок» та щомісячного видання українською мовою «Основа», як зазначалось, «націоналістичного спрямування» [18, с.11]. Хоча в найменуваннях видань відстежувалось певне різноманіття, зосереджувались вони, в основному, в містах та видавались невеликими накладками.

Наступний розділ звіту стосувався аналізу ситуації в українському, польському та єврейському середовищі міста, яке було одним із найбільших національних конгломератів Російської імперії. Зазначалось, що в Одесі мешкали 200 тис. «малоросів». Український національний рух підтримувався виключно в інтелігентному середовищі, представники якого займалися пропагандою української мови та збереження національних особливостей українського народу. Щодо українських організацій, то з-поміж них називались «Просвіта», діяльність якої була призупи-

нена в 1909 р. Музично-драматичний гурток «Українська хата» функціонував і в умовах війни, а серед найбільш помітних акцій його членів став збір з проведеного музично-драматичного вечора. Всю суму було спрямовано на адресу українського лазарету в Києві, який розміщувався у приміщенні організації «Родина». Згадувалось про існування української книгарні та її спеціалізації на літературі для «низів». «За агентурними свідченнями серед одеських «малоросів» цілковите затишшя. Випадків розповсюдження видань злочинного співтовариства, яке минулого року виникло у Австрії – Союзу Визволення України (цікаво, що назва організації в документі подавалась мовою оригіналу), в Одесі не спостерігалось» [18, с.31-32].

Наступна характеристика стосувалась одеських поляків. Зазначалось, що польська колонія нараховувала 40 тис. чоловік, суспільно-політичне життя яких було зосереджено у польському громадському зібранні «Огнісько» та товаристві «Одеський дім польський». Зібрання «Огнісько» володіло великою бібліотекою та концертним залом. Оскільки «Одеський дім польський» в 1910 р. було визнано центром радикально налаштованої частини польської колонії, саме того року його закрили за розпорядженням міністра внутрішніх справ. Але вже наступного його діяльність була поновлена. Поляки видавали щотижневик під назвою «Тигодник», як зазначалось у звіті, «вузько націоналістичного спрямування» [18, с.33].

Останньою за чергою у звіті була характеристика щодо євреїв. Перш ніж перейти до її змісту, зазначимо наступне. Історично склалось так, що переважна більшість євреїв, які на початок війни проживали в Одесі були вихідцями з різних регіонів, не лише Російської, а й Австро-Угорської імперії, в першу чергу – з Галичини. Одне з найбільших земляцтв представляли колишні мешканці Бердичева, який із зростанням економічного значення Одеси як морського торговельного центру, втратив частину свого єврейського населення з другої половини XIX ст. В звіті відсутня характеристика єврейських видань окресленого періоду. Але це не означало, що одеські євреї забули про доволі прибутковий бізнес. Як і раніше, напередодні та в роки війни в місті видавались єврейські часописи. Мовою видань були ідиш та російська. На ідиш виходили «Гуд моргн» та «Шолом алейхем», російською «Єврейская будущність», «Новая Иудея», «Єврейское обозрение», тижневик «Єврей». Також поширювався дитячий літературно-художній журнал «Колосья» [5].

У жандармському звіті наголошувалось на непевному положенні євреїв в Росії, а також на руйнації єврейських культурних та економічних центрів Варшави та Вільна. Саме це, на думку авторів записки, створило передумови для ново-

го облаштування російського єврейства. Згадувалось про нараду в Петрограді представників комітетів допомоги населення, яке постраждало від війни. На ній обговорювалось питання створення культурного та економічного єврейського центру. Окремі авторитетні діячі пропонували зробити Одесу подібним центром, оскільки вона залишалась єдиним містом із значним єврейським населенням, але ця пропозиція більшістю була відхилена. Головним аргументом опонентів стало те, що місто не мало значних єврейських традицій і в ньому домінувало «випадкове» єврейське населення.

Щодо впливу розширення межі осілості євреїв на загальнополітичну ситуацію, та, зокрема, на поширення соціалістичних ідей, збільшення лівих елементів, то в документі йшлося про відсутність взаємозв'язку між цими явищами. Але в цілому, ставлення населення до євреїв визначалось як негативне. Автори записки пояснювали подібну ситуацію поширенням чуток про їх масову зраду в армії та на театрах воєнних дій. Ще однією причиною подібної оцінки називалась спекуляція розмінною монетою та життє-

во необхідними продуктами [18, с.34-36]. Хоча в звіті і не говорилося про те, що до спекулятивних операцій не могли бути причетним всі євреї, так само, як і явище дезертирства носило поодинокі випадки, однак, в цілому, можемо говорити про надання досить об'єктивної оцінки загальних настроїв.

Підсумовуючи, зазначимо, що загальнополітична ситуація в Російській імперії після жовтня 1905 р. стимулювала розвиток різних за змістом та напрямками національних рухів, які поступово трансформувались у „національні проекти”. Факт об'єднання характеристик та аналітичних записок щодо змісту національних рухів (і не лише) представниками жандармерії в єдині справи, засвідчував усвідомлення їх спільних витоків, та можливість використання схожих методів протистояння посиленню та розвитку цих проектів. Але Велика війна внесла свої корективи та стала тією точкою відліку, що завершила одну епоху та зробила можливим початок нової. Цей новий період пов'язувався вже зі спробами взяти «законний шлюб між національною культурою та національною державою» [4].

1. Бойович М.М. Члены Государственной думы. (Портреты и биографии). Первый созыв. 1906-1911 гг. / Михаил Бойович. – М.: Товарищество И.Д. Сытина, 1906. – 512 с.
2. Венгерська В.О. Світова війна як індикатор процесу формування націй (на прикладі українців Австро-Угорської та Російських імперій) / В. Венгерська // Вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія». Спеціальний випуск № 23. «Піддані та нащадки імперій Габсбургів і Романових». – Ужгород, 2009. – С.40-49; Венгерська В.О. Національні громадські організації Наддніпрянської України в умовах революції 1905-1907 рр. / В.Венгерська // Збірник наукових праць «Гуржіївські історичні читання» – Черкаси, 2009. – С.164-167; Венгерська В.О. Національні та релігійні особливості як фактор економічного впливу (на прикладі Правобережної України) / В.Венгерська // Матеріали Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Житомир, 2008. – С.41-44; Венгерська В.О. Особливості розвитку української справи на Волині напередодні Першої світової війни / В.Венгерська // Матеріали II Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю ЖДУ імені Івана Франка. – Житомир, 2009. – С.50-53
3. Вихнович В. 2000 лет вместе: евреи России / В. Вихнович. – СПб: Питер, 2007. – 320 с.
4. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Передмова (Касьянов Г.). / Е. Гелнер. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.litopys.org.ua>.
5. Грушевський М.С. Тлінний прах // Грушевський М.С. Твори у 50 томах. – Т. 3. Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). / М.С. Грушевський. – Львів: Світ, 2005. – С.418-423.
6. Електронна єврейська енциклопедія. / Режим доступу: [http:// www.eleven.co.il/](http://www.eleven.co.il/) – Евреи России (СССР).
7. Касьянов Г. Теорії націй та націоналізму / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 362 с.
8. Касьянов Г.В. Современное состояние украинской историографии: методологические и институциональные аспекты / Г. Касьянов // Ab imperio. – 2003. – №2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http:// www.abimperio.net/](http://www.abimperio.net/)
9. Миллер А. Империя Романовых и евреи / А. Миллер. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http:// www.polit.ru](http://www.polit.ru). Публичные люди.
10. Тагер А.С. Царская Россия и дело Бейлиса: исследование по неопубликованным архивным документам / А.С. Тагер. – М.: Советское законодательство, 1934. – 322 с.
11. Центральний державний історичний архів (м. Київ). – (далі – ЦДА). – Ф.873. – Оп. 1. – Спр. 2, 3, 21, 56, 79.
12. ЦДА – Ф.350. – Оп. 1. – Спр. 2. – С.8.
13. ЦДА – Ф.350. – Оп. 1. – Спр. 2. – С.10.
14. ЦДА – Ф.350. – Оп. 1. – Спр. 2. – С.11.
15. ЦДА – Ф.320. – Оп.1. – Спр. 1326. – С.66. («Лохвицкий Вестник». – 27 лютого 1914 р. – С.1).
16. ЦДА – Ф.274. – Оп. – 5. – Спр. 26.

17. ЦДІА – Ф. 336. – Оп.4. – Спр. 5.

18. ЦДІА – Ф.385. – Оп.2. – Спр. 139.

19. Яковенко Н.М. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Н. Яковенко. Дух і Літера. – 1998. – № 3-4. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.duh-i-litera.kiev.ua/>

РЕЗЮМЕ

РАЗВИТИЕ «НАЦИОНАЛЬНЫХ ПРОЕКТОВ» В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НАКАНУНЕ И В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ВОЙНЫ

Венгерская В.А. (Житомир)

В статье на основе архивных источников и периодических изданий 1913-1916 гг. рассматриваются проблемы украинского, еврейского и польского „национальных проектов”, которые развивались на фоне российского. Их развитие предложено рассмотреть как процесс постоянного взаимодействия культурных и политических взаимовлияний. Сосредоточено внимание на соотношении консервативной, либерально-демократической и национально-демократической составляющей процесса. Основное внимание сконцентрировано на особенностях национальной политики в условиях «предчувствия» и во время Великой войны.

Ключевые слова: „национальные проекты”, национальная политика, украинские губернии Российской империи, Велика война.

SUMMARY

THE DEVELOPMENT OF THE “NATIONAL PROJECTS” IN UKRAINIAN PROVINCES OF RUSSIAN EMPIRE BEFORE AND IN TIMES OF THE GREAT WAR

Vengerska V. (Zhytomir)

In this article the problems of Ukrainian, Jewish and Polish national projects that were developing against the background of Russian project’s formation on the basis of archival sources and periodicals of 1913-1916 years are considered. Their development as a process of the constant cooperation of cultural and political interplays is offered to examine. Focus of the article is on the consequences of conservative, liberal, democratic and national-democratic constituent process. The centre of attention is concentrated on the peculiarities of national politics in the conditions of “presentiment” and in times of the Great War.

Key words: „national projects”, a national politics, the Ukrainian provinces of Russian empire, the Great War.